

Małgorzata Rowicka

Biblioteka Narodowa

Janusz Kostecki

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

*Carska cenzura zagraniczna wobec syntez dziejów literatury polskiej w latach 1865–1914**

Celem prezentowanego tekstu jest analiza stosunku carskiej cenzury zagranicznej¹ do syntetycznych opracowań przemian literatury polskiej (rzadziej poszczególnych jej rodzajów) w dłuższych odcinkach czasowych, a więc – adresowanych do różnych typów odbiorców – rozmaitych „dziejów”, „historii”, „rysów”, „zarysów” i „podręczników”, które w latach 1865–1914 usiłowano sprowadzić do Cesarstwa². Pominęliśmy natomiast zarówno monografie poświęcone poszczególnym autorom, utworom lub problemom (m.in. liczne wówczas „portrety” i „rozbiory”), jak też – niejednokrotnie obszerne (nawet wielotomowe) – zbiory „szkiców”, „studiów i szkiców” czy „studiów do historii...”, w tym m.in. niewątpliwie ważne prace Piotra Chmielowskiego i Stanisława Tarnowskiego³. Jak się wydaje, stanowisko nasze jest zgodne

* Na prośbę Autorów artykułu, ze względu na podejmowaną problematykę, w cytatach i tytułach pozostawiono pisownię oryginalną – przyp. red. nauk.

¹ O zmaganiach historyków literatury z cenzurą carską pisał już przed laty Henryk Markiewicz (*Polska historiografia literacka wobec cenzury rosyjskiej*, w: tegoż, *Dopowiedzenia, rozprawy i szkice z wiedzy o literaturze*, Kraków 2000, s. 163–197; prwdr. „Pamiętnik Literacki” 1996, z. 3, s. 155–176), lecz skupił się przede wszystkim na analizie książek wydawanych w zaborze rosyjskim, a w związku z tym rozpatrywanych przez cenzurę wewnętrzną.

² Zweryfikowane opisy bibliograficzne wydań sprowadzonych od upadku powstania styczniowego do wydarzeń bezpośrednio poprzedzających wybuch rewolucji 1905 r., wraz z decyzjami cenzury, zawiera opracowanie Janusza Kosteckiego i Małgorzaty Rowickiej: *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1–3, Warszawa 2006, natomiast opisy publikacji rozpatrywanych w latach 1905–1914 odszukaliśmy w miesięczniku „Alfawitnyj Spisok Soczinienijam Rassmotriennym Inostrannoju Cenzuruju w miesjace [...] goda”, wydawanym w Petersburgu.

³ Chodzi głównie o rozprawy i wykłady uniwersyteckie Tarnowskiego, publikowane jako *Studia do historii literatury polskiej* (m.in. wydane w tym cyklu tomy: *Wiek XVI. Jan Kochanowski*, Kraków 1888 czy też *Wiek XIX. Zygmunt Krasiński*, Kraków 1892), które stanowiły

z ówczesnymi przekonaniami na temat kryteriów, które powinna spełniać synteza, gdyż na przykład pierwszy z wymienionych autorów w *Przedmowie* do książki *Nasza literatura dramatyczna. Szkice*, stwierdzał wprost: „Historią naszej literatury dramatycznej [praca] nie jest, bo zresztą dzieła takiego niepodobna obecnie jeszcze napisać ze względu na stan materiałów, odnoszących się do tego przedmiotu”, a poza tym „Moje zarysy pisane były w różnych czasach i z powodu rozmaitych okoliczności”⁴.

Artykuł składa się z trzech części. W pierwszej opiszemy wielkość, geografię, chronologię i tempo importu, a także scharakteryzujemy pokrótce sprowadzane opracowania. W drugiej – znacznie obszerniejszej – omówimy decyzje cenzury zagranicznej w stosunku do poszczególnych edycji, wskażemy więc: a) które z nich zatrzymano w całości, b) które dopuszczono do obiegu warunkowo (po usunięciu całych tomów, dłuższych fragmentów lub poszczególnych sformułowań), sygnalizując przy tym podstawowe typy kwestionowanych treści, c) które zaś pozwolono rozpowszechniać bez przeszkód. Natomiast w części trzeciej wskażemy na obronne praktyki stosowane przez autorów i wydawców niektórych opracowań.

1. Import edycji

Na podstawie wykazów rosyjskiej cenzury zagranicznej można przyjąć, że w badanym okresie sprowadzono do zaboru rosyjskiego 46 rozmaitych wydań historii literatury w 70 tomach.

Zdecydowana większość, bo aż ponad 3/4 z nich (35 edycji w 54 tomach), ukazała się w Galicji. Pochodziły one głównie z dwóch ośrodków uniwersyteckich: Lwowa (18 wydań w 24 tomach)⁵ i Krakowa (15 wydań w 27 tomach)⁶,

załączek jego późniejszych pięciotomowych edycji *Historii literatury polskiej* (wyd. 1 z 1900 r., wyd. 2 z lat 1903–1907), a także o *Studya i szkice z dziejów literatury polskiej* (t. 1–2, Kraków 1886) Chmielowskiego.

⁴ P. Chmielowski, *Nasza literatura dramatyczna. Szkice*, t. 1, Petersburg–Kraków 1898, s. 1, 3.

⁵ Do publikacji lwowskich zaliczyliśmy m.in. *Współczesną literaturę polską* (wyd. 5, Warszawa–Lwów–New York–Kraków 1908) Wilhelma Feldmana, gdyż jej nakładcą była tamtejsza oficyna H. Altenberga, natomiast pozostałe firmy wymienione na karcie tytułowej – warszawska M. Arcta i nowojorska The Polish Book Importing – odgrywały rolę składów głównych. Książkę tę, podobnie jak pozostałe publikacje autora, odbito w Drukarni Narodowej w Krakowie.

⁶ Chcemy jednak zwrócić uwagę, że na ów dorobek Krakowa składa się też pięć wydań wyłoczonych w tym mieście i w związku z tym rozpatrywanych przez cenzurę zagraniczną, ale mających podwójne miejsce wydania. Były to: A. Brückner, *Dzieje literatury polskiej*

a także z dwóch miast prowincjonalnych: Tarnowa (jedna edycja dwutomowa) i Złoczowa (jedna jednotomowa). Resztę wydań sprowadzono z prowincji pruskich (10 w 11 tomach) – z Poznania (dziewięć edycji w 10 tomach) i Wrocławia (jedno wydanie jednotomowe)⁷ – oraz z zagranicy, a konkretnie z Wiednia (jedna edycja pięciotomowa)⁸.

Choć syntezy historycznoliterackie importowano prawie przez 2/3 badanego okresu (tylko w 17 latach nie sprowadzono ani jednego tomu, a najdłuższe przerwy trwały zaledwie po trzy lata: 1874–1876, 1878–1880 i 1892–1894)⁹, to jednak nie odbywało się to systematycznie, co prawdopodobnie było uwarunkowane ówczesną podażą¹⁰. W latach 1865–1874 próbowano sprowadzić osiem tomów¹¹, w następnej dekadzie – sześć, a w kolejnej – zaledwie cztery. Skokowy wzrost importu nastąpił na przełomie XIX i XX wieku (w latach 1895–1904 cenzura rozpatrzyła 22 tomy, a więc o cztery więcej niż w całym pierwszym trzydziestoleciu), a potem – już w mniejszej skali – w ostatniej dekadzie (34 tomy, w tym cztery skierowane do urzędu po raz drugi). Proces ten prezentuje wykres 1.

w zarysie, t. 1–2, wyd. 2, Warszawa–Kraków 1908, Gebethner i Wolff, G. Gebethner i Spółka; P. Chmielowski, *Zarys najnowszej literatury polskiej (1864–1894)*, wyd. 3 przejr. i zn. powiększ., Kraków–Petersburg 1895, nakł. G. Gebethner i Spółka, K. Grendyszyński; tenże, *Zarys najnowszej literatury polskiej (1864–1897)*, wyd. 4 przejr. i zn. powiększ., Kraków–Petersburg 1898, nakł. G. Gebethner i Spółka, K. Grendyszyński; A. Potocki, *Polska literatura współczesna*, cz. 1: *Kult zbiorowości. 1860–1890*, cz. 2: *Kult jednostki 1890–1910*, Warszawa–Kraków 1911–1912, nakł. Gebethner i Wolff, G. Gebethner i Sp. (wszystkie te edycje wydrukowała oficyna Władysława L. Anczyca), a także W. Feldman, *Współczesna literatura polska 1880–1904*, t. 1–4, wyd. 3, Warszawa 1905, nakł. J. Fiszer (druk. Drukarni Narodowej).

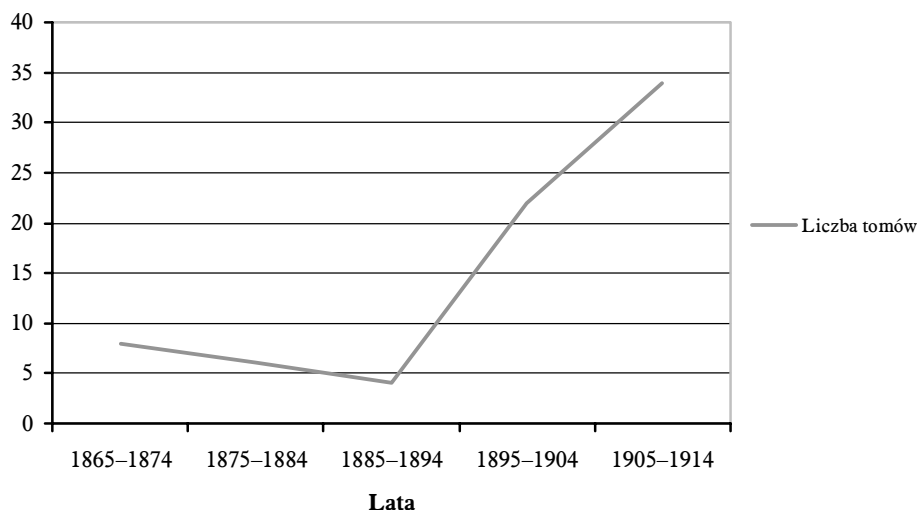
⁷ Była nią *Historyja literatury i oświaty narodu polskiego* Wincentego Kraińskiego (Wrocław 1867), sprowadzona w 1870 r.

⁸ Chodzi o *Ilustrowane dzieje literatury polskiej* Henryka Biegeleisena, ukazujące się w latach 1898–1908 nakładem Franciszka Bondego. Publikację tę tłoczyły najpierw oficyny wiedeńskie – Drukarnia Towarzystwa dla przemysłu graficznego dawniej Philipp i Kramer (t. 1–2) i August Denk (t. 3), później zaś – krakowska firma wspomnianego Anczyca (t. 4–5). Była to bardzo elegancka, wielkoformatowa edycja, na dobrej jakości papierze, zawierająca po kilkaset ilustracji i po kilkadziesiąt kolorowych rycin w każdym tomie.

⁹ Ponadto ani jednego tomu nie sprowadzono w latach: 1867–1868, 1871, 1883, 1885–1886, 1896 i 1913.

¹⁰ Niemal wszystkie ukazały się w latach objętych analizą. Tylko *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* (wyd. 3 uzup. i doprowadzone do r. 1864) Lesława Łukaszewicza ukazał się w Poznaniu (nakładem i drukiem N. Kamieńskiego i Sp.) w 1864 r.

¹¹ Jako jednostkę obliczeniową przyjęliśmy decyzję podjętą w stosunku do tomu. Postąpiliśmy tak dlatego, że część wydań wielotomowych sprowadzano przez kilka lat, a poza tym niektóre edycje importowano i rozpatrywano dwukrotnie.

Wykres 1. Import syntez historycznoliterackich w latach 1865–1914

Jak się wydaje, tempo sprowadzania syntez historycznoliterackich mierzone długością okresu między datą edycji a datą decyzji cenzuralnej było zbliżone do średniej dla całego importu. Nowości (58 tomów) stanowiły 4/5 opracowań: w ciągu pierwszego roku próbowano sprowadzić 44 tomy (blisko 63%), w kolejnym – 12 (nieco ponad 17% wszystkich)¹².

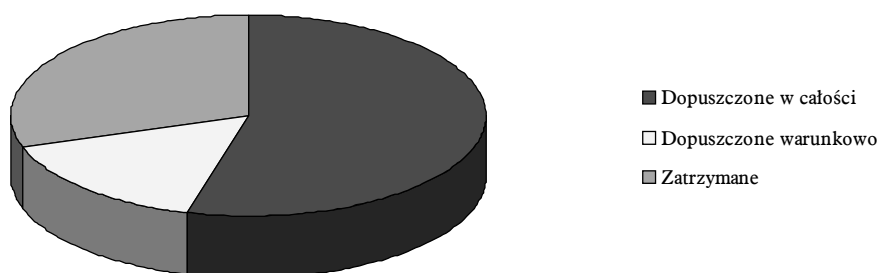
Choć blisko 3/4 (34) importowanych syntez stanowiły wydania jednotomowe, to zdecydowana większość z nich obejmowała dzieje całego piśmiennictwa polskiego, a więc nie tylko literatury pięknej, lecz także prac z różnych dziedzin wiedzy i umiejętności (m.in. z zakresu matematyki, fizyki, astronomii, geografii, prawa, filozofii, kaznodziejstwa, historii czy też pedagogiki), z reguły od jego początków do lat trzydziestych XIX wieku (rzadziej do jego połowy). Duża część sprowadzanych opracowań (zwłaszcza te napisane w pierwszym piętnastoleciu badanego okresu) była przeznaczona głównie do nauki szkolnej. Zwane często przez ich autorów repetytoriami, zwięzłymi podręcznikami, miały też być – jak zatytułował przedmowę do jednego z takich wydań Józef Chociszewski – „Zachętą do krzewienia znajomości piśmiennictwa polskiego między ludem i młodzieżą”. Wypełniały je przede wszystkim informacje biobibliograficzne – większość zawierała krótkie notki o twórcach

¹² Dla porównania wśród publikacji sprowadzonych w latach 1865–1904 nowości stanowiły 83,6%: 63,8% trafiło do urzędów kontroli w roku wydania, a 19,8% przed upływem kolejnych 12 miesięcy (J. Kostecki, *Trudny okres przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Warszawa 2011, s. 149–183 i in.).

i ich dziełach, przy czym często poprzestawano na wyliczeniu tytułów. Opracowania historycznoliterackie przynoszące bardziej szczegółowe i pogłębione próby przedstawienia całości historii literatury polskiej, w tym jej dziejów najnowszych, w większej liczbie pojawiły się dopiero na przełomie wieków oraz w pierwszej dekadzie XX wieku.

2. Strategie cenzuralne

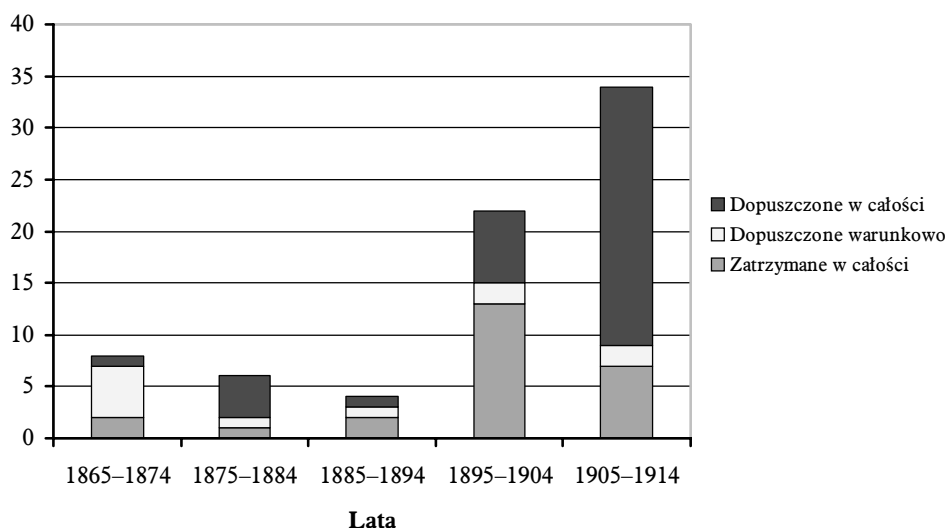
Spośród wspomnianych 46 edycji (70 tomów) rozpatrywanych przez rosyjską cenzurę zagraniczną ostatecznie¹³ do obiegu bez żadnych ingerencji trafiło 21 wydań (38 tomów). W 11 edycjach (i tyluż tomach) urzędnicy nakazali usunąć większe lub mniejsze fragmenty, natomiast blisko 1/3 – 14 wydań (21 tomów) – zatrzymali w całości. W sposób poglądowy pokazuje to wykres 2.

Wykres 2. Struktura decyzji centralnych w stosunku do importowanych syntez historycznoliterackich w latach 1865–1914 (tomy)

Jeśli chodzi o sposób cenzurowania syntez historycznoliterackich, to trudno wskazać na jakiś wyraźny trend; jedno jest pewne – przełomowy okazał się rok 1905. Rozpatrzmy problem szczegółowo. Z ośmiu tomów importowanych w latach 1865–1874 bez żadnych zmian dopuszczono do obiegu tylko jeden, w pięciu polecono usunąć niektóre fragmenty, dwa zaś zatrzymano. W latach 1875–1884 owa proporcja wynosiła 4 : 1 : 1, w latach 1885–1894 – 1 : 1 : 2, a w kolejnych dekadach odpowiednio – 7 : 2 : 13 oraz 25 : 2 : 7. Zmiany te ilustruje wykres 3.

¹³ Bierzemy pod uwagę ostatni werdykt cenzury, gdyż wobec trzech wydawnictw zmieniono decyzje podjęte wcześniej.

Wykres 3. Struktura decyzji centralnych w kolejnych dziesięcioleciach (w stosunku do tomów)

2.1. Edycje zakwestionowane w całości

Do czytelniczego obiegu w zaborze rosyjskim nie dopuszczano przede wszystkim popularnych syntez historii literatury adresowanych do uczącej się młodzieży. Już w 1866 roku zabroniono rozpowszechniania książeczki Felicji Boberskiej *Historja literatury polskiej ofiarowana młodemu uczącemu się Polkom* (Lwów 1866)¹⁴ oraz *Kursu literatury polskiej dla użytku szkół* Władysława Nehringa, wydanej w tym samym roku w Poznaniu. W latach osiemdziesiątych podobny los spotkał *Piśmiennictwo polskie w życiorysach naszych znakomitszych pisarzy przedstawione. Dla ludu polskiego i młodzieży* (wyd. 2 pomn., Poznań 1882) Chociszewskiego, dwa popularne opracowania Hermana Drobnera: *Rys historii literatury polskiej ułożony według Chmielowskiego, Kuliczowskiego, Mecherzyńskiego i Nehringa* (Lwów 1887) oraz *Dzieje literatury polskiej* (Kraków 1889), a także publikację Józefa Błotnickiego *Nauka i podział poezji oraz historia i literatura polska od najdawniejszych aż do współczesnych czasów ułożona dla użytku młodzieży szkolnej* (wyd. 2 popr., Lwów 1889). Decyzję o bezwzględnym zakazie rozpowszechniania ostatniej z nich podjął Warszawski Komitet Cenzury

¹⁴ Usiłowano sprowadzić tylko zeszyt 1 tomu 1, w którym autorka omówiła dzieje piśmiennictwa polskiego (literatura piękna, nauki matematyczno-przyrodnicze, geografia, prawo, sztuki piękne itp.) w podziale na trzy okresy: początki (do 1400 r.), okres Akademii Krakowskiej, Złoty Wiek.

(WKC) na wniosek Władimira Michajłowicza Iwanowskiego, który stwierdził w swej opinii:

Kompilator tej książeczki, reprezentujący typ gorącego polskiego patrioty, szowinisty i *eo ipso* zdeklarowanego wroga Rosji, wykorzystuje każdą dogodną okazję, żeby obryzgać błotem znienawidzonych przez niego „moskali” i wysławiać uciskanych przez nich Polaków¹⁵.

W 1895 roku nie dopuszczono do obiegu *Dziejów literatury ojczystej (w streszczeniu) dla młodzieży polskiej* (Kraków 1895) Emilii Cyfrowicz¹⁶. W 1897 roku zabroniono rozpowszechniania kolejnej edycji podręcznika Chociszewskiego *Piśmiennictwo polskie...* (wyd. 3, Poznań 1893)¹⁷, a rok później opracowania Wiktora Doleżana *Krótki rys dziejów literatury polskiej dla użytku uczniów i uczennic szkół średnich, jakoteż seminariów nauczycielskich* (t. 1–2, Tarnów 1898). W 1901 roku zakwestionowano także wydanie 2 tej książki¹⁸. Rok wcześniej podobny los spotkał *Podręcznik do dziejów literatury polskiej* Antoniego M. Kurpiela, opublikowany w popularnej serii „Biblioteka Powszechna” jako tomiki 287–292 (Złoczów [1900])¹⁹. Dwukrotnie – w latach 1902 i 1908 – cenzura nie dopuściła do obiegu *Podręcznika do dziejów literatury polskiej* Antoniego i Mikołaja Mazanowskich (Kraków 1901). W ten sam sposób potraktowała też bardzo popularny wówczas *Zwięzły podręcznik do historii literatury polskiej* Konstantego Wojciechowskiego, kwestionując w latach 1898, 1906 i 1911 trzy jego kolejne edycje (wyd. 1 – 1899, wyd. 2 – 1906, wyd. 3 – 1910) opublikowane we Lwowie.

Rzadziej kwestionowano syntez historycznoliterackie adresowane do odbiorców o wyższych kompetencjach. Niemniej jednak w 1903 roku nie pozwolono rozpowszechniać dwutomowej pracy Wilhelma Feldmana *Piśmiennictwo polskie ostatnich lat dwudziestu* (Lwów 1902) oraz książki Tadeusza Grabowskiego *Poezyja polska po roku 1863. Zarys jej rozwoju w ciągu ostatniego czterdziesto-*

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawski Komitet Cenzury (dalej AGAD, WKC), sygn. 40, Protokoły posiedzeń, nr 34 z 3.09.1890 r., k. 197 v. (wszystkie tłumaczenia – J.K.).

¹⁶ Książka ukazała się pod pseudonimem Maryan znad Dniepru. Próbowano wprowadzić na rynek tylko część 1 opracowania, obejmującą rys dziejów do czasów stanisławowskich. Części 2, dotyczącej piśmiennictwa pierwszej połowy XIX w., nawet nie starano się importować.

¹⁷ Natomiast wydanie 4 tej książki, sprowadzone w 1912 r., pozwolono rozpowszechniać bez przeszkód.

¹⁸ W. Doleżan, *Krótki rys dziejów literatury polskiej*, t. 1–2, wyd. 2 przejr. i powiększ., Lwów–Cieszyn 1901. W 1908 r. dopuszczono natomiast trzytomowe wydanie 4 tej książki z 1905 r., a rok wcześniej – *Ilustrowane dzieje piśmiennictwa polskiego* (Poznań 1906) tegoż autora.

¹⁹ W 1907 r. edycję tę rozpatrywano ponownie i wówczas dopuszczono ją do obiegu w całości.

lecia (Kraków 1903). Władimir Uljanowicz Trofimowicz, negatywnie opiniując pierwszą z nich, przekonywał:

W rozpatrywanym utworze Feldmana należy usunąć mnóstwo polskopatriotycznych fragmentów zakazanych utworów, cytowanych przez autora jako przykłady, objaśniające oceny dzieł pisarzy polskich; następnie trzeba usunąć te miejsca, w których jest mowa o rozwoju idei socjalistycznych w literaturze polskiej i wyklada się historię związku „Proletariat” w Warszawie; później następują rażące napaści na rząd rosyjski, krępujący rozwój polskiej myśli narodowej w literaturze, w szkole i na scenie; w końcu należy usunąć cały rozdział o twórczości Wyspiańskiego, w którym p. Feldman widzi proroka piętnującego obojętność społeczeństwa polskiego wobec najbardziej żywotnych interesów narodowych, starającego się pobudzić naród polski do działania i do walki (oczywiście o niepodległość). Do wszystkiego, co już powiedziano, należy dodać, że ton utworu jest polskopatriotyczny, a oświecenie faktów literackich często całkowicie tendencyjne. Biorąc pod uwagę wyjaśnione tu okoliczności, proponowałbym zakazać rozpowszechniania rozpatrywanego utworu ze względu na warunki miejscowe²⁰.

Podobnych argumentów użył ten cenzor, proponując zabronić rozpowszechniania w zaborze rosyjskim wspomnianej książki Grabowskiego²¹.

2.2. Edycje warunkowo dopuszczone do obiegu

Eliminowanie przez cenzurę zagraniczną niepożądanych fragmentów edycji importowanych przybierało różne rozmiary. Zdarzało się, że zatrzymywano całe tomy wydań wielotomowych, najczęściej jednak kwestionowano dłuższe (kilkadziesiąt stron) lub krótsze fragmenty (akapity, pojedyncze zdania, poszczególne wyrazy). Strony wskazane przez cenzora preser wycinał, a wersy

²⁰ *Świat pod kontrolą. Wybór materiałów z archiwum cenzury rosyjskiej w Warszawie*, wybór, przekład i oprac. M. Prussak, Warszawa 1994, s. 105.

²¹ Trofimowicz uzasadniał: „W literaturze polskiej po 1863 r. widzi autor żywy protest Polaków przeciwko surowym środkom, przedsięwziętym przez rząd rosyjski w celu zduszenia i zapobieżenia możliwym próbom buntu; w literaturze dostrzega on też rękojemę przyszłego odrodzenia się Polski. Wychodząc z tego punktu widzenia, autor stara się wykazać, że teraz największą sympatią społeczeństwa cieszą się ci pisarze, którzy najlepiej wyrażają w swych utworach duszę pokolenia – «urodzonego po klęsce, rozdartego między nadzieją i rozpaczą, rwącego się do życia z podciętymi skrzydłami, targającego w najbardziej niepomysłnych warunkach, które nastąpiły w losach narodu, pozbawionego kresów, prawowitej władzy i politycznego jednoci». Tego poglądu autor trzyma się przy ocenie faktów literackich w rozpatrywanym okresie, zarzuca nowszym pisarzom sprzeniewierzenie się ideałom narodowym i stawia im jako wzór Wyspiańskiego, który w swych utworach chłoscze bezpłodny romantyzm, wzmacnia narodową energię i tym przybliża «jasny poranek», którego Polacy oczekują od dnia trzeciego rozbioru Polski. Z uwagi na polskopatriotyczną tendencję rozpatrywanego dzieła, wyrażającą się w marzeniu o niepodległości, proponuję je zakazać na podstawie art. 4 p. 2 Ustawy o cenzurze i druku i ze względu na warunki miejscowe” (AGAD, WK, sygn. 44, Protokoły posiedzeń, nr 25 z 1.07.1903 r., k. 290–291).

lub słowa zamazywał czarną farbą (rzadziej wyskrobywał) i dopiero w takiej formie publikacje trafiały do sprzedaży.

Gdy w 1865 roku cenzura rozpatrywała *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* Lesława Łukaszewicza, poleciła usunąć trzy całe strony, choć w istocie chodziło tylko o niektóre fragmenty. Na pierwszych wykluczonych stronach (185–186) zamieszczono krótkie notki dotyczące Aleksandra Grozy, Maurycego Gosławskiego i początkowy fragment biogramu Augusta Bielowskiego. Prawdopodobnie cenzorowi nie spodobał się *passus* dotyczący Gosławskiego:

Znany już jako znakomity poeta przed 29 listopada, żołnierz podczas powstania, obłącznieniec w Zamojsku po poddaniu Warszawy; później jeniec, wyzwolnieniec za sprawą niewiast polskich, towarzysz wyprawy Zaliwskiego i sprzymierzeniec Szymona Konarskiego, aż na koniec więzień w Stanisławowie (w Galicyi), umarł w inkwizycji austriackiej ku końcu r. 1839. Wszędzie i zawsze mąż niezłomny, wierny swemu powołaniu, wszędzie i zawsze wieszcz tworzący wzniosłe poezye przepełnione uczuciami najgorętszej miłości kraju i ludzi.

Natomiast na usuniętej stronie 209 zastrzeżenia cenzora mogło wzbudzić zdanie:

Józef Aleksander Miniszewski niechlubnej pamięci, zeszedł ze świata w Warszawie od sztyletu r. 1863²²,

a także fragment notatki dotyczącej Jana Chrzyciciela Zachariasiewicza:

W ostatnich latach wydał Zacharyaszewicz kilka powieści osnutych na współczesnych wypadkach, i tak w powieści *Ś. Jur* (r. 1861) przedstawił kwestyą rusińską, a w powieści: *W przededniu* r. 1863 skreślił stosunki galicyjskie przed ostatniem powstaniem²³.

Z dopuszczonej w 1870 roku *Historii literatury i oświaty narodu polskiego* Wincentego Kraińskiego polecono usunąć trzy treny Józefa Morelowskiego: II – *O upadku Polski*, IX – *Do obrońców ojczyzny* i XII – *Do nadziei*, znajdujące się na stronach 444–446.

Z pięciu wydań popularnego *Zarysu dziejów literatury polskiej na podstawie badań najnowszych pracowników dla użytku szkolnego i podręcznego* Adama Kulickowskiego także aż cztery dopuszczono jedynie warunkowo, choć w działaniach urzędników trudno dopatrzeć się konsekwencji. I tak, ze sprowadzonej

²² Jak pisze o Miniszewskim Zofia Lewinówna (*Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1994, s. 673), „W latach 1861–63 służył gorliwie piórem programowi A. Wielopolskiego [...]; ściągnął na siebie nienawiść środowisk patriot. ostrą, nie przebiegającą w środkach napaści na manifestacje, ruch spiskowy i powstanie [...]. Uważany za zdrajcę, został zaszytowany, najpewniej z wyroku władz powstańczych”.

²³ Było to – jak zaznaczono na karcie tytułowej – wyd. 3 uzup. i doprowadzone do roku 1864. Warto wspomnieć, że następną edycję z 1866 r. (wyd. 3 większe uzup. i doprowadzone do roku 1866) w 1872 r. dopuszczono do obiegu w całości, tym razem pozostawiając cytowane fragmenty.

części 1 edycji z 1869 roku polecono usunąć jedynie stronę 161, na której omówiono kaznodziejski dorobek Fabiana Birkowskiego, wymieniając m.in. kazania tryumfalne, opiewające „chwałę polskiego rycerstwa”, „kazania obozowe «o Bogarodzicy»”, a spośród innych kazań okolicznościowych „«Głos krwie B. Jozaphata Koncewicza... (Kraków 1629)» i cztery kazania z powodu «exorbitancyi» dyssydenckich i dyzunickich, podniesionych po zgonie Zygmunta III»²⁴. W znacznie większym stopniu okaleczono w 1873 roku następną, tym razem sprowadzoną w całości, edycję *Zarysu...* z 1872 roku. Pozostawiono w niej fragment na temat kazań Birkowskiego, zakwestionowano za to prawie w całości (s. 288–445) rozdział *Dziejów literatury polskiej epoka trzecia czyli narodowa (romantyczna) od r. 1820*, w którym Kulickowski omawiał twórczość poetów i prozaików emigracyjnych (m.in. Adama Mickiewicza, Zygmunta Krasińskiego, Juliusza Słowackiego) oraz krajowych (m.in. Wincentego Pola, Teofila Lenartowicza, Adama Asnyka, Henryka Rzewuskiego, Józefa I. Kraszewskiego, Henryka Sienkiewicza, Elizy Orzeszkowej), przedstawiał sylwetki historyków (m.in. Joachima Lelewela, Karola Szajnoch, Waleriana Kalinki, Józefa Szujskiego), filozofów (m.in. Karola Libelta, Augusta Cieszkowskiego), a także badaczy literatury (m.in. Juliana Bartoszewicza, Antoniego Małeckiego)²⁵. O dziwo, kolejne edycje *Zarysu...* potraktowano znacznie łagodniej. Sprowadzone w roku wydania wydanie 2 poprawione i uzupełnione (1881) dopuszczono do obiegu bez zastrzeżeń (choć nie różniło się od poprzedniego), natomiast w wydaniu 3 przerobionym z 1884 (sprowadzonym w tymże roku) z zakwestionowanego uprzednio rozdziału polecono usunąć jedynie strony 500–501, na których były omówione pamiętniki zesłańców syberyjskich (m.in. Maurycego Beniowskiego, Józefa Kopcia, Adolfa Januszkiewicza, Wincentego Migurskiego, Ewy Felińskiej, Agatona Gillera, a przede wszystkim Rufina Piotrowskiego), opisujące niedole wygnańców. Do starego sposobu cenzurowania powrócono już w 1889 roku, gdy w zeszytowej wersji wydania 4 przerobionego z tegoż roku zatrzymano zeszyt 2 (strony 209–400)²⁶.

²⁴ Jeszcze na początku lat 90. Christofor Władimirowicz Emmausski, uzasadniając wniosek o niedopuszczenie do obiegu opublikowanych w Poznaniu w 1891 r. *Polskich pieśni Kościoła katolickiego od najdawniejszych czasów do końca XVI stulecia. Z dodaniem kilkudziesięciu starych melodyi kościelnych*, które zebrał Józef Surzyński, zwracał uwagę, że „Str. 137–151 zajęte są przez wyjątki z zakazanego dzieła ks. Birkowskiego «Kazania obozowe»” (AGAD, WKC, sygn. 41, Protokoły posiedzeń, nr 38 z 30.09.1891 r., k. 243–243 v.).

²⁵ Na stronach 437–445 znajdował się też *Skorowidz imienny autorów, tłómaczeń i wydawców zamieszczonych w tym dziele*.

²⁶ Nie zdołaliśmy go odnaleźć w żadnej z bibliotek polskich. Prawdopodobnie jednak wszedł później w skład wydania 4 przerobionego, opublikowanego w całości w 1891 r. Na zakwestionowanych stronach znalazły się: ciąg dalszy rozdziału *Dziejów literatury polskiej epoka druga* (od biogramu Władysława A. Łubieńskiego) i pierwsze 100 stron rozdziału *Dziejów*